

ІСТОРІЯ

В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

6 | 2003

НОВІ ПІДХОДИ
ДО ПІДГОТОВКИ ПІДРУЧНИКІВ
ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ДЛЯ ОСНОВНОЇ
ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ:
МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОГО СЕМІНАРУ

З ДОСВІДУ ПЕРЕМОЖЦІВ КОНКУРСУ
НА КРАЩУ МЕТОДИЧНУ РОЗРОБКУ
УРОКУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА» —
ЦЕ ЖУРНАЛИ НОВОГО ПОКОЛІННЯ

ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА

3 2004 4 1998 2004
Усього 4
рос. журналу «Історія»
10 разів на рік

ІНДЕКС 74

ЗМІСТ

ДО НАШИХ ЧИТАЧІВ

У повному році ми зустрінемося 10 разів _____ 2

ІСТОРИЧНА ОСВІТА: ЗМІСТ, ФОРМИ, МЕТОДИ

Олександр УДОД

Нові підходи до підготовки підручників із всесвітньої історії для основної та старшої школи в Україні (Матеріали Міжнародного семінару 30 вересня—1 жовтня 2003 р., м. Ялта) _____ 3

МЕТОДИКА, ПРАКТИКА, ДОСВІД

МІЙ УРОК

Валерій ОСТРОВСЬКИЙ

У вирі боротьби за незалежність Гетьманщини (Правобережна та Лівобережна Україна в 60—80-х рр. XVII ст. 8 клас) _____ 6

Ірина ПОНОМАРЬОВА

Чи справді реформа була Великою? (Селянська реформа в Україні. 9 клас) _____ 10

Ольга КУБАШЕВИЧ

«Нам пора для України жити...» (Розвиток культури в Україні у другій половині XIX ст. 9 клас) _____ 12

Анжеліка РЕМНЬОВА

1919 — рік перемог і поразок (Відновлення Української Народної Республіки. Директорія УНР. 10 клас) _____ 14

Юрій КОМАРОВ

Працюємо з історичними джерелами (Нова економічна політика: наслідки і суперечності. 10 клас) _____ 16

Олександр САВКА

Навчаємо в активній співпраці (Перша спроба радянізації України. 10 клас) _____ 19

Ілона КРИНИЦИНА

Окупація чи об'єднання? (Радянсько-німецькі договори 1939 року і західноукраїнські землі. 11 клас) _____ 20

Галина РИБАЛКО

Є такі партії! (Формування багатопартійної системи. Розпад Компартії України. Демплатформа. 11 клас) _____ 22

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКУ

Виктор МАШКА

Дидактичні матеріали до законодавства, що регулює діяльність правоохоронних органів _____ 24

Володимир КОМАРОВ

Про систему методів навчання історії в школі (Загальнометодичний аспект) (Закінчення) _____ 30

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА

Оксана ЯЦЕНКО

«Ми — terra cognita, Ми — земля козаків». Сценарій засідання молодіжного дискусійного клубу на тему «Хліборобські традиції Запорізького краю: історія і сучасність. Трагедія 1932—1933 рр.» _____ 35

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Яніна МУЦЕНКО

Шкільний підручник з історії: європейське бачення _____ 39

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Виктор ТОБОЛІН

Творчість — справа колективна?! З досвіду роботи районного методичного об'єднання _____ 44

ШКІЛЬНА ІСТОРИЧНА ОСВІТА В РЕГІОНАХ

Ірина СОХА

Свято, що дарує радість пізнання та зустріч з однодумцями _____ 45

СТОРІНКАМИ НОВИХ ПІДРУЧНИКІВ

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

Сталінська індустріалізація України _____ 48

НОВІ ВИДАННЯ: ОГЛЯД, РЕЦЕНЗІЇ, ОБГОВОРЕННЯ

Василь ФЕДОРАК

Як вчити історії в сучасній школі? Відповідь на це запитання дає книжка Валентини Курилів «Методика викладання історії» _____ 46

Геннадій ЄФІМЕНКО

Новий підручник з історії України _____ 47

ДИДАКТИЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК

Костянтин БАХАНОВ

Знання _____ 12

Історичні факт, подія, явище, процес _____ 38

Групова робота на уроці _____ 43

Показчик прізвищ авторів і статей, опублікованих у журналі в 2003 році _____ 54

АВТОРИ НОМЕРА _____ 56

ЗАСНОВНИКИ:

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»Заснований у 1995 році
Виходить шість разів на рікСвідчення про державну реєстрацію
Серія КВ № 1837 від 19.01.1996 р.
Передплатний індекс 74644

№ 6 (36) 2003

ЛИСТОПАД—ГРУДЕНЬ

Схвалено вченою радою Інституту педагогіки АПН України (протокол № 10 від 6 листопада 2003 р.)

Головний редактор

Віталій ВІЛАСОВ

Редакційна колегія:

Надія БІБІК,

Анатолій БУЛДА,

Ігор ГИРИЧ,

Нестор ГУПАН,

Юрій ЗАВАЛЕВСЬКИЙ,

Раїса СВТУШЕНКО,

Людмила КАЛІНІНА,

Олег КРИЖАНІВСЬКИЙ,

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,

Володимир КОМАРОВ,

Юлія ЛЕБЕДЕВА,

Тетяна ЛАДИЧЕНКО,

Фелікс ЛЕВІТАС,

Віктор МИСАН,

Юрій МИЦИК,

Петро МОРОЗ

(заступник головного редактора),

Віктор ОГНЕВ ЮК,

Петро ПАНЧЕНКО,

Павло ПОЛЯНСЬКИЙ,

Олена ПОМЕТУН,

Тетяна РЕМЕХ

(заступник головного редактора),

Федір ТУРЧЕНКО,

Олександр УДОД,

Ігор УСЕНКО

Над номером працювали:

Ірина КРАСУЦЬКА (заступник головного редактора)

Лариса ЛУПІЙ (літредактор)

Ігор СОКОЛОВ (коректор)

Володимир ЛИТВИНЕНКО (художник-дизайнер)

Лариса АЛЕНІНА (технічний редактор)

ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

Директор видавництва

Юрій КУЗНЕЦОВ, тел. 234-41-87

Головний редактор видавництва

Олег КОСТЕНКО, тел. 246-71-45

Заступник головного редактора видавництва

Василь СМОЛЯНЕЦЬ, тел. 227-00-92

Заступник директора з виробництва

Валентина МАКСИМОВСЬКА, тел. 246-71-45

Головний художник

Володимир ЛИТВИНЕНКО, тел. 246-70-83

Завідувач відділу реалізації та реклами

Роман КОСТЕНКО, тел. 235-50-53

Адреса видавництва та редакції:

01004, Київ-4, вул. Басейна, 1/2,

тел. 227-00-92

Підготовка та друк СМП «АВЕРС».

04214, Київ, пр. Оболонський, 36

Свідчення про державну реєстрацію ДК № 586

від 05.09.2001 р.

Здано до набору 08.10.2003. Підписано до друку

03.12.2003. Формат 60x84¹/₂. Папір офсетний. Друк

офсетний. Умовн. друк. арк. 6,5. Обл.-вид. арк. 7,1.

Наклад 2610 пр. Зам. 3-170.

За достовірність фактів, цитат, власних імен,

посилаю на літературні джерела відповідають

автори публікацій.

Редакція зберігає за собою право рецензування,

редагування та скорочення статей без згоди ав-

тора, може публікувати статті в порядку обго-

ворення, не поділяючи поглядів автора. Рукописи

не повертаються.

Листи та матеріали для публікації можна відси-

лати електронною поштою: vvlasov@i.com.ua

Усі права захищено. Відтворення матеріалів

або їх фрагментів будь-яким способом мож-

ливо лише за письмовою згодою видавництва

«Педагогічна преса».

© «Педагогічна преса», 2003

© «Історія в школах України», 2003

Володимир КОМАРОВ

Про систему методів навчання історії в школі* (Загальнометодичний аспект)

Таблиця 3

Порівняння ручної праці з механізованою на текстильних підприємствах

Лінії порівняння	Ручна праця	Механізована праця
Мета праці	Переробка бавовни	Переробка бавовни
Предмет праці	Бавовна	Бавовна
Засоби праці	Ручні знаряддя праці	Машини
Результат праці	Низька продуктивність	Висока продуктивність
	Невелика кількість продукції	Значна кількість продукції

Таким чином, за досить короткий час в Англії відбулась подія, яка називалась промисловою революцією. Вона зумовила докорінні зміни в англійському суспільстві. Виникли нові суспільні класи підприємців і найманих робітників, зникла дрібна приватна власність. Машини витіснили ручну працю. Це привело до значного зростання її продуктивності. Так, у 1940 р. англійські економісти підрахували, що один працівник на фабриці виконує роботу, яку в 1770 р. виконували 320 робітників, працюючи вручну. Р. Оуен писав, що Англія вже в 1617 р. одержувала стільки продукції, скільки могли б виготовити 150 млн осіб, працюючи вручну. А населення Англії на той час становило 12 млн осіб. Ось якими вражаючими були результати промислової революції. І на завершення уроку вчитель розповідає про розвиток англійської науки, а точніше, про наукові відкриття Ісаака Ньютона в галузі механіки та Адама Сміта в галузі політичної економії.

Теоретичні та експериментальні дослідження автора статті свідчать про можливість проведення ще одного варіанта уроку «Промислова революція в Англії». Але цей варіант є досить складним і може бути реалізованим лише в спеціалізованих історичних класах ліцеїв та гімназій. Новий варіант уроку ґрунтується на встановленні безпосередніх зв'язків між поняттями «ручна праця» і «машинна праця». Ці зв'язки мають причинно-наслідковий характер. Зазначимо, що і цей варіант уроку передбачає попереднє ознайомлення учнів з текстом відповідного параграфа підручника.

На початку уроку вчитель пропонує учням пояснити, чому Англію XVII ст. називали «зеленою», а у XVIII—першій половині XIX ст. — «чорною». Після того, як учні висловлять свої думки, доцільно використати згаданий уривок з твору Ч. Дікенса «Крамниці старожитностей».

Учні роблять висновок, що в Англії в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. виникло дуже багато фабрик, тобто відбулась промислова революція. На фабриках використовувались парові двигуни, які викидали величезні хмари чорного диму від спаленого вугілля. Потім з'ясовуються наслідки промислової революції. Учні зазначають, що в результаті промислової революції була замінена ручна праця працею машин. Дали під керівництвом учителя школярі складають текстове порівняльну табл. 3.

Перш ніж опрацювати з учнями таблицю, треба пояснити значення термінів, використаних у першій колонці табл. 3. Опрацювання цієї таблиці

в спеціалізованих класах утруднень не викликає. По-перше, весь фактичний матеріал міститься у підручнику. І, по-друге, мислення восьмикласників має конкретно-понятійний характер. Зазначимо, що на уроці ця таблиця не подається школярам у готовому вигляді. Але її використання дає змогу значно підвищити рівень абстрактного мислення учнів.

Для того, щоб спрямовувати мислення учнів у належному напрямку, використовуються запитання, складені за спеціально розробленою системою. Вона являє собою певну комбінацію суджень та умовисновків і спрямована на поглиблення знань учнів.

Запитання. Що спільного між ручною працею та працею механізованою?

Відповідь. Спільними є мета і предмет праці. Це переробка бавовни на пряжу.

Запитання. Чому саме мета і предмет праці є спільними для ручної праці та механізованої?

Відповідь. Праця завжди є процесом переробки певної сировини в інший вид продукції.

Запитання. Чим різняться між собою зазначені види праці?

Відповідь. Ці види праці різняться між собою тим, що в одному випадку працівник працює руками, а в другому працює машина.

Запитання. Чому впровадження машин привело до істотного підвищення продуктивності праці та збільшення випуску продукції?

Відповідь. Тому що машини працюють набагато швидше, ніж руки робітника.

Учитель пропонує учням подумати над тим, які ж обставини сприяли швидкому впровадженню машин в Англії в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. Школярі зазначають, що саме в той час було винайдено відповідні машини, тому їх і впроваджували. А коли машин не було, то люди працювали ручними знаряддями праці. Вислухавши подібні міркування, учитель наводить факти з історії розвитку техніки, які свідчать, що

* Закінчення. Початок див.: 2003. — №№ 3, 5.

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКУ

людство давно винаходило машини. Але вони широко не впроваджувались. Так, наприклад, ще в Стародавньому Єгипті люди винайшли парову машину, яка відчиняла та зачиняла двері піраміди. У другій половині XVIII ст. російський механік Ползунов побудував парову машину, яка певний час працювала на уральських металургійних заводах. Проте вони не набули широкого впровадження. Потім з'ясовується питання, чому в різних країнах неоднаково впроваджуються винайдені машини. Після невеликої дискусії учні доходять висновку, що для широкого впровадження машин у тій чи іншій країні потрібно не тільки їх винайти. Необхідно, щоб у суспільстві склалися певні умови. Відсутність відповідних умов унеможлилювала впровадження машин у виробництво. Учитель пропонує учням заповнити текстову порівняльну табл. 4.

Методика використання табл. 4 має певні особливості порівняно з табл. 3. Якщо раніше лінії порівняння в першій колонці табл. 3 пропонувалися учням у готовому вигляді, то зараз учитель пропонує визначити їх самостійно. Такий підхід дає змогу значно підвищити рівень пізнавальної активності учнів на уроці. Спочатку вони з'ясовують, які умови необхідні для масового впровадження машин у суспільне виробництво. Практика свідчить, що учні часто змішують причини і наслідки тих чи інших історичних подій. Так, у цьому випадку восьмикласники говорять, що однією з найважливіших умов впровадження машин у виробництво є істотне підвищення продуктивності праці. Учитель пояснює, що висока продуктивність праці — це наслідок впровадження машин, а не причина їх масового використання. Учні замислюються. Тоді вчитель зазначає, що в результаті впровадження машин значно збільшилися кількість продукції, яку виготовляли на промислових підприємствах. Що з нею робити? Адже продукція без реалізації втрачає своє значення. Лише після цього учні роблять висновок, що необхідною умовою масового впровадження машин є наявність значного ринку збуту виготовленої продукції.

Продовжуючи евристичну бесіду, учитель запитує, чому в Англії XVII ст. такого ринку не було, а у XVIII ст. він з'явився. Учні пояснюють, що в XVII ст. в Англії переважало селянство. Селяни мали невеликі наділи землі і забезпечували себе майже всім необхідним. Тому щось купувати

Таблиця 4

Умови впровадження машин в Англії

Лінії порівняння	Англія XVII ст.	Англія XVIII—першої половини XIX ст.
Ринок збуту продукції	Невеликий	Великий
Наявність власності у працівника	Земельна ділянка, ремісничий майстерня	Працівники позбавлені будь-якої власності
Розміри підприємств	Невеликі	Великі
Розподіл праці	Відсутній	Чіткий розподіл праці

вони не мали ніякої потреби. У XVIII ст. в результаті міграції в міста селянство майже зникло, але з'явилась величезна армія робітників, позбавлених будь-якої власності. Саме вони і створювали величезний ринок збуту продукції, тому що змушені були працювати на фабриках та на зароблені гроші купувати все необхідне для життя. Аналогічним чином опрацьовуються і інші порівняння табл. 4. Так, учитель запитує восьмикласників про те, чому на невеликих підприємствах неможливо було впроваджувати машини. Після певного обговорення восьмикласники роблять висновок, що у невеликих ремісничих майстернях не було розподілу праці між працівниками, а саме наявність такого розподілу праці і створювала умови для впровадження машин. Після опрацювання таблиці учитель разом з учнями робить узагальнюючий висновок, спираючись на дані табл. 4. В Англії XVII — початку XVIII ст. майже не було машин, а в другій половині XVIII ст. відбулася промислова революція. Учні називають умови, необхідні для масового впровадження машин у виробництво. Це і широкий ринок збуту продукції, і наявність чіткого розподілу праці між працівниками, і наявність великої кількості вільнонайманих робітників, і великі розміри підприємств. Як свідчить досвід навчання, саме таким чином восьмикласники можуть досягти належного рівня знань про причини англійської промислової революції.

Потім учитель зазначає, що на уроці йшлося лише про так званий технічний аспект промислової революції. Але існує і соціальний аспект цього явища. Щоб з'ясувати соціальні наслідки промислової революції, учням треба порівняти англійське суспільство XVII і XVIII ст. Практика свідчить, що найбільш раціональним методичним прийомом у цьому випадку є опрацювання текстової порівняльної табл. 5.

Щоб спрямовувати учнівську думку у належному напрямі, необхідно подібні таблиці супроводжувати спеціально створеною системою запитань, що допомагають в їх опрацюванні.

Учитель. Які зрушення відбулися в англійському суспільстві в результаті промислової революції?

Таблиця 5

Лінії порівняння	Англійське суспільство	
	у XVII ст.	у другій половині XVIII ст.
Соціальна структура суспільства	Феодали і залежні селяни	Підприємець та наймані робітники
Пануючий клас	Феодали	Підприємець
Підлеглий клас	Залежні селяни	Наймані робітники
Джерела існування пануючого класу	Доходи від феодального землеволодіння	Прибуток від капіталістичних підприємств
Джерела існування підлеглого класу	Праця у власному господарстві	Заробітна плата

Примітка. Тут, як і раніше, таблиця наводиться в завершеному вигляді.

Учні повідомляють, що відбулося широке впровадження машин. Учитель зазначає, що учні розкривають технічні наслідки промислової революції. А нас цікавлять і соціальні зрушення в суспільстві в результаті впровадження машин. Після цього учні роблять висновок, що в англійському суспільстві виникла величезна кількість найманих робітників. Виникли також великі за розмірами промислові підприємства та зникли невеликі ремісничі майстерні. Оскільки зазначена робота особливих труднощів у школярів не викликає, вважаємо недостатнім докладно описувати систему співпраці вчителя та учнів.

Узагальнюючи матеріал, учитель говорить, що промислова революція мала як технічні, так і соціальні наслідки. Вона зумовила заміну ручної праці працею машин, що, в свою чергу, сприяло значному підвищенню продуктивності праці. В результаті промислової революції докорінно змінилася соціальна структура англійського суспільства. Зникли класи великих феодалних земельних власників і власників дрібних — селян та ремісників. Замість них утворилися класи підприємців і найманих робітників. При цьому слід наголосити на загальноісторичній закономірності, що розвиток техніки завжди супроводжується певними соціальними зрушеннями в суспільстві.

Отже, усі описані варіанти уроків хоч і були присвячені одній і тій самій темі — промисловій революції в Англії, проте передбачали різний рівень пізнавальної діяльності учнів. Цей рівень визначався передусім підготовленістю школярів. На уроках, проведених за описаною методикою, учні засвоюють всі складові історичної освіти: факти, поняття, історичні закони та певні елементи історичних теорій. Проте глибина засвоєння цих елементів буде різною. Вона залежатиме, в першу чергу, від підготовки учнів та особливостей спільної пізнавальної діяльності вчителя і восьмикласників. Спробуємо зробити всі найважливіші методичні висновки, які впливають з кожного варіанта уроку. Так, досвід навчання доводить, що такий елемент навчальної історичної інформації, як факти, засвоюється на репродуктивному рівні. І якщо вчитель застосовує на уроці лише репродуктивні методи навчання, то всі інші складові навчальної історичної інформації усвідомлюватимуться учнями на рівні фактів без належного осмислення, тобто історичні знання будуть формальними. І це цілком зрозуміло. Факти як елемент навчальної історичної інформації засвоюються учнями за допомогою механічної пам'яті. Саме тому факти швидко забуваються. Але при цьому слід зауважити, що без засвоєння фактів саме на репродуктивному рівні неможливо формувати всі інші складові навчальної історичної інформації. Розглянемо більш докладно процес засвоєння фактів під час навчання історії. Відомо, що в результаті узагальнення історичні факти перетворюються на історичні поняття. З табл. 2 зрозуміло, що на основі виділених фактів на уроці формуються такі історичні поняття, як «промисло-

ва революція», «фабрика» та «наука». Ці поняття, в свою чергу, є основою для засвоєння учнями відповідних історичних закономірностей та елементів наукових історичних теорій. Результатом вивчення теми є засвоєння школярами теоретичного положення про те, що розвиток виробництва обов'язково веде до значних соціальних зрушень у суспільстві. Зрозуміло, що формування кожної складової навчальної історичної інформації на тому чи іншому уроці має свої особливості. Але є і певні закономірності. Поняття «промислова революція» можна досить ефективно сформулювати за допомогою запитань до учнів.

Що таке революція?

Чому зміни в Англії у XVIII ст. називають промисловою революцією?

Чому ці зміни відбувалися надзвичайно швидко?

До яких наслідків вони привели?

Якщо уважно проаналізувати процес формування зазначеного поняття, то можна помітити таке. Історичні поняття досить ефективно формуються в процесі евристичної бесіди, якщо вони спираються на раніше здобуті знання або життєвий досвід учнів. Саме таким чином можна факти, засвоєні на емоційному рівні, «перевести» в поняття, які існують уже на рівні логічному. Такий перехід емоційного на рівень логічного є необхідною умовою формування історичних знань школярів. З метою полегшення такого переходу можна використовувати і своєрідні логічні схеми. Наведемо приклади деяких з них.

Схема

ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ В АНГЛІЇ

Англійське суспільство у XVII ст.   Англійське суспільство у XVIII ст.

Аналогічним чином можна формувати й інші історичні поняття уроку «Промислова революція в Англії». Маються на увазі поняття «фабрика», «наука». Використання подібних схем дає змогу суттєво підвищити абстрактність мислення учнів. При цьому слід мати на увазі, що формування історичних знань на рівні законів істотно відрізняється від процесу формування історичних понять. Розглянемо процес засвоєння історичної закономірності, що «впровадження машин і виникнення фабрик привело до різкого підвищення продуктивності праці.» Насамперед зазначимо, що формування історичних закономірностей потребує застосування в процесі навчання частково-пошукових методів навчання. Відомо, що такі методи є складовою частиною системи проблемних методів навчання. Крім того, проведене автором статті теоретичне дослідження показало, що формування історичних знань на рівні історичних законів відбувається за допомогою таких формально-логічних операцій, як аналіз, синтез, абстрагування та конкретизація. Розглянемо механізм формування названого історичного закону на основі вже сформо-

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКУ

Таблиця 6

Характер та організація праці на фабриці

Лінії аналізу	Змістовий аспект аналізу
Характер праці	Працюють вільнонаймані робітники
Зацікавленість у результатах праці	Достатньо висока
Чи існував поділ праці	Чіткий розподіл праці між робітниками
Продуктивність праці	Зростання продуктивності праці та збільшення випуску продукції

ваного поняття «фабрика». Спочатку зазначене поняття необхідно проаналізувати щодо характеру та організації праці робітників. Для цього можна використати текстову табл. 6.

Опрацювання табл. 6 відбувається в процесі евристичної бесіди за такими орієнтовними запитаннями:

— Чому на англійських фабриках використовувалася вільнонаймана робоча сила?

— Як це пов'язано із зацікавленістю в результатах праці?

— Чому чіткий розподіл праці веде до підвищення її продуктивності?

— Якими були результати зростання продуктивності праці?

Опрацювання зазначеної таблиці в процесі евристичної бесіди є необхідним етапом формування історичних знань учнів на рівні відповідного закону. Таке явище, як «фабрика», необхідно проаналізувати і з технічного аспекту в процесі евристичної бесіди:

— Чому найважливішою ознакою фабрики є застосування машин?

— Як це пов'язано з рівнем продуктивності праці?

— Чому умовою впровадження машин був чіткий розподіл праці між працівниками?

— Якими були наслідки впровадження машин?

В результаті співбесіди доцільно скласти текстову табл. 7.

І нарешті, завершальним етапом формування історичних знань школярів на рівні історичного закону є евристична співбесіда за приблизно такими орієнтованими запитаннями:

— Чому умовою підвищення продуктивності праці є розподіл праці між працівниками?

— Що таке розподіл праці?

— Що таке продуктивність праці?

— Чому у XVIII ст. відбувся перехід від ручної праці до механізованої?

— Які для цього потрібні були умови?

— Які з них є найбільш істотними?

— Чому наявність чіткого розподілу праці є однією з найважливіших умов впровадження машин?

Аналогічним чином формується розуміння розвитку суспільства. Практика навчання переконливо доводить, що його формування можливе лише на репродуктивному рівні. Пояснюється це тим, що восьмикласники ще не мають відповідних опорних знань. Тому евристична бесіда як умова формування історичних понять у цьому випадку неможлива. Отже, деякі залежності усвідомлюються на найнижчому рівні — на рівні узагальнення, тобто на рівні історичних фактів. Таку ситуацію аж ніяк не можна вважати недоліком. Справа в тому, що відповідні факти можуть відігравати роль опорних у процесі подальшого навчання і слугуватимуть основою для формування відповідних узагальнень. Підсумком будь-якого варіанта уроку на обрану тему має бути засвоєння школярами історичного положення про те, що розвиток матеріального виробництва приводить до істотного підвищення продуктивності праці, зміни соціальної структури суспільства та значних зрушень у розвитку науки. Елементи історичних теорій, положення засвоюються учнями в процесі застосування на уроці такого методу проблемного навчання, як евристична бесіда. Якщо ретельно проаналізувати всі наведені в статті методичні варіанти уроку, то можна помітити певний зв'язок між тими чи іншими елементами змісту історичної навчальної інформації та тими методами, якими вони формуються. Виявлені залежності узагальнено в табл. 8.

Аналіз цієї таблиці показує, що той чи інший елемент змісту історичної освіти може бути сформований лише за умови застосування адекватного йому методу навчання. Безумовно, що навчання історії неможливе без засвоєння історичних фактів. Застосування того чи іншого конкретного методу навчання веде до цілком конкретних результатів. Так, за допомогою репродуктивного методу навчання історії та на основі яскравих історичних образів учні засвоюють історичні факти, але не зубрінням, а усвідомленням відповідного навчального матеріалу. Щоправда, таке усвідомлення відбувається лише на чуттєвому рівні. При цьому практика навчання свідчить, що слово вчителя спроможне певною мірою замінити наочні засоби навчання. А наочні засоби навчання не можуть замінити слово вчителя.

Практичні спостереження та теоретичні дослідження переконливо доводять, що засвоєння фактичного матеріалу на рівні чуттєвого сприйняття є необхідною умовою формування історичних понять на логічному рівні. Але такі поняття можна сформувати лише за допомогою реконструктивних методів навчання, тобто таких методів, які потребують певної, хоча і не дуже значної перебудови

Таблиця 7

Лінії аналізу	Змістовий аспект аналізу
Характер знарядь праці	Механічні
Умови використання	Чіткий розподіл праці
Вплив на продуктивність праці	Істотне підвищення продуктивності праці
Соціальні наслідки	Виникнення підприємців, найманих робітників

Таблиця 8

Зв'язок методів навчання історії зі складовими елементами навчальної історичної інформації

Елементи навчальної інформації	Основа формування	Методи формування	Умови формування	Результати знань
Факт	Яскрава розповідь учителя	Репродуктивний	Створення яскравих історичних образів	Суб'єктивізовані факти
Суб'єктивізовані факти	Факти, сприйняті органами чуття	Реконструктивний	Опорні знання на рівні фактів	Формування історичних понять
Історичні закони	Сформовані історичні поняття	Частково-пошуковий	Опорні знання на рівні понять	Засвоєння історичних законів
Елементи історичної теорії	Засвоєні історичні закони	Проблемний виклад навчального матеріалу	Опорні знання у вигляді історичних законів	Засвоєння елементів історичних теорій

засвоєного фактичного матеріалу. Сформовані історичні знання на рівні історичних понять стають основою для подальшого підвищення теоретичного рівня історичних знань учнів до рівня розуміння історичних закономірностей. А вони, в свою чергу, стають основою для засвоєння елементів історичної теорії. Аналіз наведеної таблиці свідчить, що кожний наступний елемент змісту історичної освіти може бути сформований лише на основі попереднього за умови істотного підвищення пізнавальної активності та самостійності учнів у процесі навчання. Виняток становить лише процес формування елементів історичної теорії. Практика навчання історії в школі свідчить, що формування історичних знань учнів на рівні цілісної наукової теорії в межах загальноосвітньої школи, навіть у спеціалізованих класах з поглибленим вивченням історії, неможливе.

Як відомо, процес навчання історії має двобічний характер. Це взаємодія вчителя та учнів. Саме тому вважаємо за необхідне розглянути зв'язок між методами навчання історії та елементами змісту історичної освіти і з погляду викладацької діяльності вчителя, так і з погляду діяльності учня — учіння. В узагальненому вигляді ці зв'язки відображено в *табл. 9*.

Зіставивши дані цієї таблиці з деякими даними таблиць, наведених раніше, можна зробити висновок про те, що формування кожного елемента історичних знань учнів має не тільки свою специфіку, а й певні закономірності. Вони полягають у тому, що процес формування історичних знань має чітко виражену циклічність. Вона являє собою чергування процесів викладання та учіння, тобто йдеться про закономірне чергування змістового та процесуального аспектів і викладання, і учіння. В узагальненому вигляді методичний цикл формування історичних знань школярів виглядає приблизно так:

Зміст викладання—процес викладання—зміст учіння—процес учіння— зміст учіння.

Початковим елементом цього методичного циклу є навчальна історична інформація, а точніше ті історичні факти, що їх учитель повідомляє учням, застосовуючи репродуктивні методи навчання. Кінцевим моментом циклу є історичні знання школярів. Вони можуть бути сформовані на різних рівнях узагальнення: від суб'єктивізованих фактів до засвоєних елементів наукових теорій. У більш конкретному вигляді методичний цикл формування історичних знань учнів виглядає так. Початком його є об'єкт викладання, тобто навчальна історична інформація. Саме вона в процесі навчання

Таблиця 9

Характеристика зв'язків між елементами історичних знань та методів навчання в системі «викладання — учіння»

Елементи навчальної інформації	Викладання		Учіння		Елементи історичних знань
	Характеристика процесу викладання	Змістовий аспект учіння	Процесуальна сторона учіння		
Факти	Вплив на органи чуття учнів	Усвідомлення фактів на рівні повсякденного досвіду	Актуалізація творчої уяви		Суб'єктивізовані історичні факти (факти-образи)
Факт-образ Історичні поняття	Вплив на логічну сферу особистості	Засвоєння фактів на логічному рівні	Актуалізація логічного мислення		Суб'єктивно засвоєні історичні поняття
Історичні закономірності	Вплив на творчу сферу особистості учня	Історичні поняття на рівні логічного засвоєння	Творче використання історичних понять		Знання на рівні історичних закономірностей
Елементи історичних теорій	Вплив на логічну сферу особистості учня	Усвідомлення законів на формально-логічному рівні	Логічне опрацювання історичних законів		Засвоєння елементів історичних теорій

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКУ

зазнає істотних перетворень. В результаті таких перетворень у головах учнів виникає «проект учіння», що зазнає подальших перетворень, але вже з урахуванням індивідуальних можливостей кожного учня. Ніхто, крім самого учня, не зможе належним чином врахувати свої індивідуальності. І така стихійна індивідуалізація навчання має місце щодня на кожному уроці. Тому не дивно, що при фронтальних методах викладання програмного матеріалу кінцевий результат навчання, тобто історичні знання учнів, виявляються різними. І ця різниця буває настільки істотною, що виникає питання про ефективність викладацької діяльності вчителя.

Аналіз здобутих експериментальних даних і теоретичних розробок дає змогу зробити висновок, що рушійним механізмом методичної системи навчання історії є суперечності між викладанням на-

вчального матеріалу вчителем та засвоєнням навчальної інформації учнями. Перше з них здійснюється вчителем суто логічними засобами (переважно словесними), другий вид діяльності має переважно емоційне забарвлення і іншим бути не може. Іншого способу засвоєння інформації, крім сприйняття органами чуття, просто не існує. Але при цьому слід врахувати, що емоційна та логічна складова навчання історії постійно чергуються залежно від того, який елемент змісту історичних знань формується протягом того чи іншого етапу уроку. І нарешті, слід мати на увазі, що, хоч учитель і має в своєму розпорядженні в основному логічні засоби впливу на учнів, на кожному конкретному етапі навчання історії суперечності між логічною та емоційною складовими навчання мають свій конкретний вигляд.

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА

«Ми — terra cozacosorum, Ми — земля козаків»

Оксана ЯЦЕНКО

Сценарій засідання молодіжного дискусійного клубу на тему «Хліборобські традиції Запорізького краю: історія і сучасність. Трагедія 1932 — 1933 рр.»

Всеукраїнський семінар «Вивчення історії рідного краю в загальноосвітніх закладах України» відбувся 29—30 травня 2003 року. Його провели Міністерство освіти і науки України, Всеукраїнська спілка викладачів суспільних дисциплін і громадянської освіти, Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти за сприяння видавництва «Прем'єр». Учасники семінару мали змогу ознайомитися з досвідом упровадження курсу «Історія рідного краю» в Запорізькій області та визначення пріоритетних завдань, напрямів і умов щодо вивчення історії свого краю в загальноосвітніх закладах України.

Цікаво було ознайомитися із досвідом роботи керівника молодіжного дискусійного клубу «Ми — terra cozacosorum, Ми — земля козаків» вчителя-методиста О. Яценко, спостерігати за відкритим засіданням, конспект якого ми і пропонуємо до уваги читачів.

Гра-експедиція клубу «Ми — terra cozacosorum, Ми — земля козаків» проводиться протягом усього навчального року і передбачає організацію заходів на подолання дев'яти Дніпровських порогів. Заходи приурочуються до пам'ятних дат, дають можливість учням пізнавати багатогранну творчість українського народу.

Члени молодіжного клубу об'єднуються в різновікові братства (загони), між якими проводяться змагання. Братства 9—11 класів, зокрема, змагались у написанні «Програми виходу України із кризи», брали участь у козацькому фестивалі «Ми — нащадки лицарів волі», конференції «Подвиг героїв Крут» тощо.

Засідання клубу на тему «Хліборобські традиції Запорізького краю: історія і сучасність. Трагедія 1932 — 1933 рр.» передувала підготовці учасниками науково-пошукових робіт на запропоновану тематику та ретельна підготовка їх до дискусії.

Мета засідання:

- проаналізувати багату хліборобську традицію Запорізького краю та економічні реалії сьогодення;

- розвинути творчо-пошукову активність юнацтва, вміння прогнозувати майбутнє на основі вивчення подій минулого;

- утверджувати активну громадянську позицію та державницький патріотизм молоді;

- прищеплювати юнацтву любов до рідної землі, прагнення бути корисними рідному краю та Українській державі.

Гасло: «Активна позиція молоді сьогодні — запорука процвітання України завтра!»

Порядок денний засідання клубу:

1. Урочиста частина: *вхід братств, привітання берегинь, представлення гостей.*

2. Основна частина: *інформація від братств за темою засідання, обговорення в режимі: запитання—відповідь.*

3. Заклучна частина: *підбиття підсумків, зачитування і прийняття резолюцій, відозв, звернень.*

Урочиста частина

(Під удари литаврів входять юнаки в козацькому вбранні з хоругвами та кошовий з булавою.)